

պէս աւելի վերնագիր ունի քան յոյնը, որ միայն սկիզբներ ունի քանի մը հատ: Ասիկէ յայտնի է որ ինչ մեծ խնամքը պէտք է որ ըլլայ ապագայ հրատարակութիւնն Պրոկիը հայ թարգմանութեան: Բայց յամենայն դէպս՝ ոչ միայն մեր մատենագրութեան, այլ եւ եւրոպական բանասիրութեան համար մեծ արդիւնք կը շահուի, եթէ ի լոյս բերուի Պրոկիը մանաւոր նկարչի հայերէն թարգմանութիւնն, որ յեջմիածին կը գտնուի՝ ըստ սնդղիցայի գիտնականին:

4. Թ. Տ.

ԳՐԱՆԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆԱՐԹԻՒՆՆԵՐԸ, ԱՐԴՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՐՔԱՆԻ ԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԱՃԱՐՈՒՄԸ

Նշեցած գէպերը, վաղեմի պատահարներն երեւան հանքը՝ չէ թէ միայն զգածու՞մք, այլ նաեւ պարտք մըն է: Ըսի կը պահանջէ մեզմէ արդարութիւնը, որ յայտնուելու կը փափաքի. առ կը պահանջէ ժամանակին խուզարկութեան մոգին, որ մէկ կողմէն ճարակ կը մատակարարէ հոգաց լուսոյն ու մէկւղ կողմէն կը լուսաւորէ քողով ծածկուած անցել մը:

Գրանսիրականիայի մէջ տիրող ներքին կողմնացոյցութիւնները, նուազագոյնութիւնն ու շարունակեալ խռովութիւնները՝ երկիրը բոլորովին փրճանալու սահմանը բերած էին, երբ անդին՝ իր արեւելեան սահմանները երեւան կ'ըլլէ ազգ մը, «մէկ ժրգոյն, կարողութիւն ունեցող, արդարակրօն ազգ մը» վաճառականութեան ու արուեստից օծեալը, արտօրուած ու ներդուծ պղտիկ հայ ազգը՝ — իւր հաւատքին մարտիրոսն՝ — որ նոր հայրենիք մը կը խնդրէ իրեն:

Գրանսիրականիայի այն ատենի իշխանը՝ ադիկ ճանչալով իր երկրին ողորմելի վիճակը, որպէս զի արդէն շատ բաներու մէջ պակասութիւն կրող երկիրը ճադտար վաճառականներով եւ կարգաւորեալ արուեստագէտներով հարստացրէն, եւ ասով թէ՛ երկրին ազդեցութիւնը տեղը բերէ եւ թէ՛ իր անուան վրայ խօսելու աւելի ընդարձակ շրջան մը տայ՝ սիրով ընդունեցաւ օտարները:

Ազգայինը երկու անգամով պանդխտեցան այս իրենց նոր հայրենիքը: — Առաջին՝ «պատի գաղթականութիւնը» հանդիպեցաւ Գեորգ Ռադոցի Բ. Ի ատեն 1654ին: Չեռուրնի փացած հատակտարներէն պաշտի միայն գիտնէր՝ որ իրենց առաջնորդներն եղած ըլլան Մարտիրոս

Գանտար անուն մէկն եւ Ազգէյ Կղբալը: Սակայն այս հեղու շմացին երկայն ատեն երկրին մէջ. վասն զի ներքին ու արտաքին խառնակութիւնները վերանորոգուելով՝ զորներ կամ իրենցմէ շատերն ստիպեցին որ շուտ մը երկիրը թողուն ու իրենց յատարման տեղերը քաշուին: — Ոմանք՝ Կլերկէյի երկրին արեւելեան սահմանները մնացին:

Երկրորդ — բուն ու խմբովին — գաղթականութիւնը պատահեցաւ (1672ին), երբ Մուսախայի իշխանը Հայոց կրօնին դէմ հալածանք հանեց: Ներսէս գաղթողներուն մէջ կը գտնենք ի մէջ այլոց՝ իրենց առաջնորդը Զիլիֆտար Մինաս եպիսկոպոսն եւ ուրիշ եկեղեցականներն: Ասոր վրայ Կլերկէյ Սէնգ Միգըլէ (ճուրճով) ուղղափառ հայ եկեղեցւոյն ժողովրդապետութեան պատմութեան մէջ յայտը տեղեկութիւններ կը գտնենք գրուած. «Ապա մինչ եկն բազմութիւն հայոց յերկրէն պուղտանաց եկն ընդ նոսա գերապայտաւ եպիսկոպոսն իւրեանց Մինաս վարդապետ Զիլիֆտար տղաւ կոչեցալն եւ այլք բազումք քահանայք, որոց անուանք են այսօրեկն. պ. տէր լորիայն սեւզվիցի, մընտրուլ անուանեալն որ էր աւագ քահանայ ընդ բոլոր երկիրն պուղտանաց... պ. տէր ասփատուրն խաճա նիգոյնան, որ աստ ձեռնագրեցաւ ի նոյն վերոյգրեալ մինաս վարդապետէ: Ասոցմէ զսա պատմութիւնը կը յիշատակէ նաեւ պ. Զաքարիա, Թեոդորոս ու Խաչատուր քահանաները:

Գլխաւոր տեղերն զորոքը աւելի բազմութեամբ բռնեցին Հայերն — ինչպէս ամենուն յայտնի է — եղան՝ մանաւանդ Կերլա, Կլերկէյ, Պաշտպալով, Սեղվիլ, Պիսիլից, Չիք — Ըօվեօ, Գանտար, Բեդէլէ, Կէօրկէն եւ այլն: —

Առաջին գաղթականն նպատակն է այս գաղթականութեանց տեղերուն մէջէն առանձինն իմի կերպով Եղիսաբեթուպոլսոյ վրայ խօսիլ: Ասոր վրայօք՝ քաղքին դիմադրանքն մէջ գտնուած արձանագրութիւնները, մուհանջներն ու արտօմութիւններն ըստ մասին ընդօրինակուած ու ըստ մասին թարգմանուած՝ պիտի տեսնեն ընթերցողները՝ Ա. Թէ Երբ եկած հաստատուած են Եղիսաբեթուպոլսոյ ազգայինը իրենց հիմակուան բնակութեան տեղը: Բ. Թէ Գրանսիրականիայի իշխաններն ու Աստորիոյ կայսրներն ի՞նչ առանձնանորհուլութիւններ ու արտօմութիւններ ընդունած են. եւ մասնաւորապէս Գ. Թէ ի՞նչ միջոցներ բանեցրելով եւ ի՞նչ ծամբանքներ բանեցրելով եղած են Հայք սեպհական տէր հիմակուան Եղիսաբեթուպոլսոյ քաղքին

եւ իր շրջակայ գեղերուն, արքունի կալուածներուն ու երկիրներուն:

* * *

Պատմութիւնէն գիտենք թէ քանի մը առաջին կարգի հայ գեղդաստանք 1680ին մասնաւորապէս Միքայէլ Աբաֆիի գլխութեան դիմելով՝ ինքրանք ըլլան որ իւր յատուկ իշխանական կալուածներուն մէջ իրենց բնակութեան տեղ մը շնորհէ: Իշխանը ինքզինքնուն զօլանելով՝ հրաման տուած է որ ըստ իրենց կամաց՝ բնակութիւններն հաստատեն կամ Ռոստոօթի կամ՝ Պաշտպալովի տէրունի կալուածներուն մէջ: Աստճե՛ն նկատելով զայն՝ որ Պաշտպալով շրջապատած է հարուստ անտառներով,¹ եւ մէկը կողմանէ տեսնելով որ անոր կից Գփուգուլէօ գետին աղէկ նաւարկելի է ու լատերով երկրին ծոցն եղած ուրիշ քաղաքներուն հետ վաճառականութեան հաղորդակցութեան մէջ կրնան ըլլալ, Պաշտպալովի՝ Աբաֆի կողուած գլեկին շրջակայքը գրին իրենց բնակութեան տեղը:

Այս է գրով ու աւանդութեամբ մեզի հասած պատմութիւնը:

Սակայն այս վերջգրեալ թուականէն 22 տարի յառաջ, 1699ին, արդէն Հայեր բնակած կը գտնենք Պաշտպալով գեղին մէջ, որոնք եթէ յատուկ եկեղեցի ոչ, սակայն գոնէ մատուռ ու քահանայ ունեցած են: Ասոր յայտնի վկայ են քաղքիս՝ պսակաց (copulatorium) մայր մատենին մէջ 1658ին անցուած յանձնարար գրեւորքը. «Ամին Թա՛ւ (օտար ձեռքով՝) այսինքն 1658) պսակեցի ձու՛նկուտ խարիպը. պսակայհայր էղաւ էրէմիան: Ես տէր օհանէս պսակեցի խարիպ ներսէս պսակայ հայր էղաւ դաւիթ շօմօլօցի: Ես տէր օհանէս պսակեցի տիրացուն Նիկօշին դուստրը՝ իրեք ծանուցում էղաւ եւ ապա ահնեցի գամուտութիւն նոցա հետ ձուր ծոցի երանոսին ախօրն: Ես տէր օհանէս պսակեցի սհատածի գիրգորին որդին, հետ իսային դստերն, ես տէր օհանէս պսակեցի գանտրայի խաչատուրն. երկրորդ ամուսնութիւն. (եւ այսպէս յառաջ կ'երթայ, եւ կը վերջանայ այսպէս.) Ես տէր իմանուէր պսակեցի գագըսուսին ագսէնդին որդին լուսիկ, հետ էրկան խաչումին դստերն իրեք ծանուցում եղեւ.», Ուրեմն տարակցոյ չկայ թէ Պաշտպալովի

մէջ արդէն 1658ին կը բնակէին Հայք մեծկակ թուով՝ հին Աբաֆի գլեկին շրջակաները, հիմնական լատինացուց եկեղեցւոյն կողմէն, մեծ Գիւգուլէօ գետին եղբրը ու այսօրւան Անուագ կանաց փողոց կողուած տեղերը: —

Սակայն, ինչպէս դիտուէր ինքնագրել, հոս տեղ բնակող Հայերը գեւ բնիկ քաղաքացւոյ իրաւունք չունէին. իրեւ օտար պանդուխտներ կը նկատուէին միայն. բայց եւ այնպէս տէրութեան կանոնաւորեալ տուրք տալու եւ ամեն օրինաց Նազանդելու պարտաւորուած էին:

Անոն անցնելէն ետեւ, ինչպէս պատմութեան ընթացքէն կ'իմանանք, կ'երեւայ թէ գտնուած են Հայոցմ ոմանք, որ կամ աղքատութեան պատճառաւ կամ խորամանկութեամբ եւ կամ վասն զի տէրութեան տուրքերուն տակ շատ ընկճած ըլլալով ի վիճակի չէին պարտքերուն հատուցանելու: պարտք թողլով՝ պահուած, փախած ու նոյն իսկ երկրէն ելած գացած են: Տէրութեան ոստիկանները կամ պարտատեւրք տեսնելով որ պարտականը չկայ՝ առաջին հայ մարդն որ ձեռուրէն կ'իջնար — մանաւանդ երբ գիտէին թէ վճարելու կարող է — կը բռնէին կը նեղէին, կը չարաբարէին ու նաեւ կը բանտարկէին, որ աներեւոյթ եղող ազգակցին տուրքը կամ պարտքը վճարէ: Ան ալ հանդիպած է որ հայ հասարակութեան բաւարար եւ նոյն իսկ բոլոր ընկերութիւնը (compania) պատասխանատուութեան կանուած ու պարտաւորուած է որ մանաւորաց պարտքերը հատուցանէ:

Հայք համբերեցին ցո՛ւսմանակ մը, բայց երբ որ դառնութեան բաժակն ալ լեցուցաւ, եղած զրկանք ու անիրաւ. պահանջանք զէմ բողոքեցին, ու Աբաֆի Ա. իշխանին գիմեցին՝ յերկին գողող անիրաւութեանց զէմ դարման մը գտնելու համար: — Թէ այս այսպէս պատահեցաւ՝ պէտք եկք հաստատութեամբ երեւագրել, Աբաֆի իշխանին իւր ղեռնէսէկի գլեկին 1689 Սեպտ. 1ին հրատարակած այն հրամանագրէն, որով Պաշտպալովի Հայոց զէմ եղած զրկանաց ու անիրաւ պահանջանքն առնել թուով մը կանգնած ու իրենց անձնական աղատութիւնն ապահովուցած է:

Ահա պատմեմքնին հայ թարգմանութիւնը:

«Մերք Միքայէլ Աբաֆի, ողորմութեամբն Աստուծոյ իշխան Գրանտիւրանիոյ, տէր Հունգարիոյ մասին, դուքս Սեպտեմբու, մեր հպատակացն ընդ հանրապէս եւ առանձինն ամէն մեծ արգոյ, աղնուական, քաղ ու մեծապատիւ բարեխաւ եւ փոխանակի գաւառապետաց, վի-

¹ Նիքաթիթուպոլսը՝ ըստ մեծ մասին կազմուած անտառներուն տարածութիւնը զէւ այսօր ալ 4000 արտապաւ է: Քաղաքը Վալպատհանութենէ՝ միջին հաշուելով՝ տարւե տարի 10.000 ֆիորին եկամտ աւելի:

բառեստեղծ, բերդի հրամանատարաց, վերականգնուաց ու հոգաբարձուաց, թագաւորական ազատ բաղադրաց իմաստուն եւ շրջահայեաց խորհրդականներն եւ ամէն սաքսոնական դատաւորաց. դարձեալ՝ երեսնագետաց, կամօրջպահաց, ծամբաներու եւ անցքերու պահանջողաց եւ ուրիշ որեւէ պատժան ունեցողներու, առանձինն իմն ծառայութեան մէջ եղող աղաներու, որոնք մեր կալուածներու մէջ են, եւ որոնք մեր այս պատճէնքը կ'ընթերցեն ու մեզի սիրելի են, ողջն բազում:

«Եւր տէրութեան մէջ բնակող ու առուտորով զբաղող Հայոց ընկերութեան (Compania) խոնարհութեամբ մեզի դիմելէն կ'իմանանք որ շատ տեսակ տրոյ պատճառաւ՝ շատերը պարտուց տակ ընկճած են եղբւր՝ իւր լսնք որ պարտատէրներն այս պարտքերն առնելու համար՝ զիրենք շատ կը նեղեն ու անհանգիստ կ'ընեն: Եւր գոմարնային որեւէ անգամն առաջինն նեղած՝ ձեռնընկն կ'ընայ, կը բռնեն յանցանք չունեցողը յանցանք ունեցողն տեղ, ու պարտք չունեցողը պարտք ունեցողին տեղ կը պատժեն: Ատոք խոնարհութեամբ մեզի աղաչեցին, եւ մեր պատուաւոր Հպատակներուն մէկ քանիին միջնորդութիւնն ալ գլխութեամբ նկատելով — թէ Հայ գոմարնան չորուի այն կ'իմանայ մէջ որ տուրքերն ամենեւեւ վճարել չկարենայ, — այս՝ մեր տէրութեան մէջ գտնուող Հայոց ընկերութիւնը՝ պղտիկէն մինչեւ ցած ըստ ամենայն մասանց ու առանձինն իմն կերպով մեր պաշտպանութեան տակ առնելու կ'ուզեն որ իմասնաւորի հիմակ ի ֆոգարաշ հանդիսութեամբ մէկտեղ գումարուած տէրութեան աւագածորովն առթիւ — ներկայ պատճէնքով — թէ իրենց անձինքները թէ իրենց ապրանքները եւ թէ ուրիշ ունեցած ամէն ստացուածքները: Եւր հրամայենք ու իր պատուիրենք՝ վերջ պրեալ առնէն կարգի հպատակաց գլխութեամբ ու ծանրութեամբ որ պարտատէրներն ոչ ոք համարձակի այսուհետեւ Հայոց ազգէն մէկը — ի բաց առնելով՝ զայն որ պարտական է, — ոչ յանձնի իւրով եւ ոչ յստացուածն բռնելու կամ բռնել տալու, բանտարկելու կամ բանտարկել տալու: Ամենեւեւ չյանդգնի մէկը կերպով մը զանոնք անհանգիստ ընելու ու իրենց անձին քննու հասցընելու: Ամէն մէկ պարտատէր իր յատուկ պարտական ստիպէ որ պարտքը վճարէ. վասն զի մէկը մէկային համար ամենեւեւ պարտական չէ հատուցում ընելու:»

«Աս ալ կ'ուզենք աւելցնել որ եթէ մէկը

այս մեր պաշտպանութեան դործոյն ընդդէմ եղող՝ անտեղի, բռնադատուած ու ծուռ մեկնութեամբ մը՝ այս բանին հակառակիլ ուզէ, այն բանն անզոր, անհաստատ ու ընդիմ համարուի: Ամենքն այնպէս վարուին ու այնպէս ծամայ բռնեն՝ նկատմամբ այս Հայոց, ինչպէս որ մեր իշխանական պաշտպանութեան պատճէնքն մէջ գրած ենք:

«Ահէ զատ պատահեաւ ան ալ որ քանի մը Հայ մարդ շատ պարտք ունենալով՝ որպէս զի պարտքին վճարմունքէն ազատին պահուրած, փախած ու մեր իշխանութեան երկրէն դուրս ելած են: Դեպքեր ալ հանդիպեցան, որոնց համաձայն արդարութիւնն ան համարած է որ Հայերուն դատաւորն ու նոյն իսկ ընկերութիւնը պատասխանատուութեան կանուխ ու իրենց վրձարել տրուի այն պարտքը: Եւ որովհետեւ ըստ իրաւանց չի կրնար պարտաւորուիլ մէկն որ պարտք չունի, ըստ այսմ ամենեւեւ պետք է զիրենք (զգաւորն, զընկերութիւնն) պարտաւորել: Եթէ մէկը մեկու մը բան տուած է, անկէ պահանջէ:»

«Եւ որպէս զի մեր ներկայ գրութիւնը մնացական ըլլայ, այս պատճէնքը կարգալով հրատարակեցինք առանց որեւիցէ ընդդիմութեան: «Տուեալ ի դղեակն Կենսէսէկի, յամի Տեառն 1689. Սեպտեմբեր 1:

Միջայէլ Աբաֆի. Ի. 3.»

Պաշտպանութիւնը Հայոց վիճակն աւելի եւս լաւացած ու ապահովուեցաւ, եւր Աբաֆի Բ. 1696ին, ֆոգարաշ գլխէն հրատարակած հրամանագրովն Պաշտպանութիւնը Հայերն՝ իրեն հայ վաճառականաց ընկերութիւն մը ապահովագրեց: — Հրամանագրին մէջ յայտնապէս կը տեսնենք իշխանին առ Հայս ունեցած մեծ գուրծը: Ասոր մէջ կ'ընեալ իշխանին կողմանէ հայրական սիրտ մը, սատակ ինամը ու մեծ ինսոյողութիւն: Այս հրամանագրով կը ներառի ի մէջ այլոց՝ Պաշտպանութիւնը Հայոց աստուածային պաշտամանն իւրով ապատուութիւն. թէ քահանայ մը կարենան պահել ըստ իրենց կրօնի. քահանային կը շնորհուի որ — երկրին այն ստենի սովորութեան հակառակ — թիւ մը գինի կարենայ պահել աստուածային պաշտաման մատակարարութեան՝ բայց ոչ ծախելու համար. թէ քահանան հարկ տալէն ազատ է: — Աս պատճէնքն ձեռք կ'ապահովելու է Հայերն թէ ցորալի ժամանակ հաւատարիմ կը մնան իշխանին ու իր յարգարացն, ապահովուպէս կրնան հոն կենսաբերին անցընել. թէ կրնան իրենց դա-

տաւոր մ'ընտրել, որ իրենց իրաւունքներուն պաշտպան կենայ. թէ ըստ կամի առուուտուր ընեն, եւ կենաց պարենն ուսկից ու երբ որ ուզեն՝ ծարեն. թէ իշխանն իրենցմէ ոչ զոր ու ոչ մէկ տեսակ յանցանքի համար պիտի ստիպէ՝ իրեն ու իր յաջորդաց ձրի ծառայութիւն ընելու. թէ չունենայ մէկն իշխանութիւն զիրեն թողմատարութեան ծառայեցնելու, ի բաց առեալ այն դիպուածն՝ ուր հարկաւորութիւնն ստիպողական է, այն առնել կրնան իրենց ու իրենց ձիրքը ծառայութիւն ընել, բայց բնականապէս վարձքերինն ընդունելով։ Կը շնորհուի իրենց դարձեալ՝ թէ այն միջոցին որ իշխանն ու իր մարդիկները (suite) Պաշտպալով գտնուին, բնականութեան տեղ տալէն աղատ ըլլան. թէ Աշխուականաց փողոց բուռած տեղն օտարապիտ ամենեւին չընտրի. վերջապէս թէ աղատ ըլլան մէկը մէկային պարտքը վճարելէն՝ միշտ ննթալարելով որ երաշխաւորութիւն չկայ բանին մէջ. եւ թէ նոյն իսկ ընկերութիւնը պատասխանատու չէ մասնաւորի մը պարտքին հոգատարութիւն ընելու։

Այս հրամանագրին մէջ քանի մը վարչական ու պատմական կարգադրութիւններ ալ կը գտնենք. այսպէս 1. Պարտք ունեցող մը պէտք է ինք զինք արդարացնէ ընկերութեան գլխուն առջեւ։ 2. Մէկու մը համար որ չարութեամբ հրդեհի պատճառ եղած է, ընկերութեան գլխին իր երգումներովը պատասխանատու է. եւ թէ փնտնել ընկերութիւնը հատուցանելու է։ 3. Օտարական անձանքի մը ազգային մը չընդունին մէջնին, որպէս զի չըլլայ թէ — ըստ իրենց սովորութեան — պարտք թողլով ու փախչելով գովաւանիային գլուխը վտանգ մը բերուի։ 4. Մասհատն ըստ վաղեմի սովորութեան՝ կտրած առանձնայն լեզուն պալատը տալու է։ 5. Այն մարդն որ խառնութեան պատճառ եղած է կամ անբարոյական կեանք կ'անցընէ եւ գովաւանիային գլխուն խօսքին ալ չ'անսար, եւ ըստ հետեւորդի թէ երկրին ու թէ Հայոց ընկերութեան փնտսակար է, արտաքսուի, եւ այլն։

Տեսնենք Գոսարաշի գրեկէն կ'ըսէ ու քսան կէտերու մէջ ամփոփուած այս հրամանագրին հայերեն թարգմանութիւնը։

“Մենք Միքայէլ Աբաֆի, Աստուծոյ ողորմութեամբն ընտրուել իշխան Գրաւանիլուանիդ, այն ամենուն, որոնց անկ է, կ'իմացընենք մեր այս հրամանագրովն՝ թէ որովհետեւ մեր Պաշտպալով գիւղը գաղթած վաճառական Հայերը շատ աղաւելցին մեզի, որ՝ ինչպէս իրենց առանկ ալ իրենց յաջորդացը՝ մէկ քանի աղա-

տութիւն ու իրաւունքներ շնորհեց, որոնց զօրութեամբն ապահովապէս ու ազատապէս կառնենան ապրիլ ու մնալ մեր հովանաւորութեան տակ, անոր համար մենք իրենց այս իրաւացի փափաքը կատարել ուզելով՝ գլխութեամբ հաճեցանք իրենց արտօնութիւնները յաջորդ կարգով այս կէտերուն մէջ ամփոփել։

1. Յորհափ առնել որ մեզի ու մեր յաջորդաց հաւատարիմ կ'ըլլան ու արգարապէս կը ծառայեն, մեր Պաշտպալովի կալուածներուն մէջ ազատապէս ու հանգստութեամբ կարենան ապրիլ։

2. Իրենց մէջէն՝ ազատութեամբ դատաւոր մը կարենան ընտրել, որ իշխանութիւն ունենայ ամեն իրենց մէջ պատահած օրինաւոր գործքերուն կարգադրութիւն ընել ու վճիռ կտրել։ Բայց թէ որ իրենց մէջ զիրար չեն կրնար գտնել, այն առնել կարենան բողբէլ յունական ընկերութեան այն բաներու նկատմամբ, որ վաճառականութեան կը վերաբերին։ Իսկ եթէ մեր կալուածներու վերաբերեալ մարդիկներուն եւ օտարներու հետ ըլլայ խնդիր, այն առնել այս ըլլայ կարգը. եթէ հոյ մարդ մը կը պայքարի (petel) մեր հպատակներուն կամ օտարներէն մէկուն հետ՝ դատաստանն ըլլուի մեր Պաշտպալովի պաշտօնատեարց առջեւ ըստ օրինաց երկրին, իսկ թէ որ իրենց հետ օտար մարդ մը կամ մեր հպատակներէն մէկը պայքարի, դատաստանն ըլլայ՝ նախ Հայոց դատաւորին առջեւ. իսկ թէ որ մեր երկրագործ հպատակը կամ օտարն ունով գոհ չ'ըլլար, այն առնել դատաստանն ըլլայ՝ ըստ մեր երկրին օրինաց՝ մեր պաշտօնատեարց առջեւ։

3. Քահանայ մը պահեն՝ ըստ իրենց կրօնին, եւ իրենց հաւատքին ազատութիւնը մնայ անվերջով՝ այնպէս ինչպէս որ է։

4. Իբրեւ վաճառական մարդիկ՝ առուուտուր ընեն ըստ կամի։ Ասոր մենք ամենեւին արգելք չ'ենք զինք։

5. Եթէ վշտացում մ'ունենան եւ կամ եթէ մէկն իրենց բռնութիւն ընել ուզէ, արգարացի բաներու մէջ՝ ըստ օրինաց այս երկրին՝ մենք միշտ իրենց հետ ենք. զիրենք մեր պաշտօնաւորներովը կը պաշտպանենք ու պաշտպանել կուտանք։

6. Եթէ հանգիստի որ իրենցմէ մէկուն ալ մեր երկրին մէջ բնակիլը ծանր ըլլայ՝ ազատ է, իր ամէն ծառաներովն ու ստացուածներովը կրնայ երթալ. սակայն գնացողը՝ տան հարկին կամ պարտուցը վրայը՝ զոր թերեւս մէկու մը ունի, պէտք է որ Գովաւանիային հաշիւ տայ եւ վճարէ։

հոն՝ ուր որ դարման կրնային գտնել՝ չկրցան գտնել, կրնան համարձակապէս մեզի ալ դիմել եւ զմեզ տեղեկացնել, որպէս զի մենք ալ անոր դեղ դարման ընելու ջանանք»:

«Այս կէտերը վերջգրեալ կերպով ըլլալու որոշեցինք: Զիրենք կ'ապահովագրենք իրերու Պաշտպանութիւն վաճառական հայ մարդիկ: — Եւ որպէս զի թէ մենք ցորաւի կ'ապրինք եւ թէ մեր օրինաւոր յաջորդները դասիկայ պահպանելու պարտաւոր ենք, մեր սովորական կնոքով եւ մեր յատուկ ձեռնագրովը կ'ամրացնենք՝ մեր անուան ազգեցութեանն ու անխորհուրդ զօրութեան համար»:

«Տեսեալ մեր ֆոֆարաշի դղեկէն, 1696 փետր. 7:

Միքայէլ Արաֆի. է. յ. »

Ի՞նչ այս իմաստուն ու խոհեմ իշխանը Հայերն այս ստիճանի կը փայտայէր ու իրենց ասանկ արտաքայ կարգի առանձնաշնորհումներ կ'ընէր, ամենեւին զարմանալու չէնք: Աղէկ գիտէր թէ զաստիք իր երկիրն մէջ ընդունելով ու իր բոլորովը ժողովով՝ տէրութիւնն օգտակար տարով մը կը հարստացնէ: Եւ ստուգիւ ալ Հայոց ճարտարութեամբն երկիրն ներքին հարստութիւնն աճեցաւ, արուեստները՝ մանաւանդ մաշկագործութիւնը՝ շատ յառաջացաւ. Գրանսիրունայի առևտրական ազդեցութիւնը Հայոց ձեռքը՝ մէկ կողմանէ Արեւելքի, մէկ կողմանէ Արեւմուտքի հետ՝ ղիկննայի, Լայքցիկի, Ցանցիկի ու Ամսդէրտամի միջոցաւ հզօր շարժում մ'ընդունեցաւ:

Լաւագգած իշխանն այսպիսով ալ շատացաւ: Միշնորդ եղաւ առ Լէորդլոտոս կայսր գրած աղերսանաց թղթով մը՝ կերպացուց եւ Պաշտպանութիւն մէջ եղած հակառակութիւնը դադրեցնելու: Այսօրան Եղիսաբեթեոսպոլիս քաղաքն իր գոյութիւնը միայն այս միջամտութեան պարտական է: Առանց ասոր՝ անտարակոյս կերպիս չայսպաղաքը փոխադրուելէն, հոն բռնութեամբ հաստատուելէն եւ այս վերջինէն բոլորովն կլլուելէն պիտի չազատեր:

Տեսնենք թէ ի՞նչպէս եղաւ այս բանը:

(Մընչեւի՞ք է՛ւ անգի՛տ) ՅՈՂՏ. ԱՆՅԻ

ԱՅԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՐԴԵՐՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՓՈԶԻ ԱՄԻԸ

Գ.

Ի ԿԱՐԻՆ

Կալիֆ, 2 Հոկտեմբեր 1890:

Կարին (Արցախ) = Արգ-էր-Բում կամ Արդն Հոռոմը) բերդաքաղաք մըն է ընդարձակածաւալ դաշտավայրի մը հարաւ-արեւելակողմն հիմնուած, ուստի կը հոսի Սեւ-Ջուրն, այսինքն՝ Եփրատ, եւ դրեթ է անհրաժեշտ հանգոյց ամեն կարաւանաց, որ կը կտրեն կ'անցնին հայաբնակ լեռներէն: Քաղաքն երբեմն շատ բարդաւաճ էր, այլ այժմ բաւական նուազած:

Ամեն ժամանակ եւ ամեն աշխարհակալ՝ Պարսիկը, Արաբիկը, Պղուլը ու Ցաճիկը կարգաւ, ամէնքն ալ առաջին կարգի մարտագիտական կարեւոր կէտ մ'են նկատեր այս քաղաքն, եւ ամէնքն ալ կարգաւ ամրացուցած: Կարին իւր երեքկիւն պատնէշներով, իւր բերդով լեռներով արդեակաբար անուսի կ'ըլլայ, եթէ ըստ բաւականի բազմաձեռն եւ պիտակալմ գնդեր տպահովեն իւր պաշտպանութիւնը:

Քաղաքին մէջ մծ տեղ կը զբաւեն զերեզ մանասունը: Ինչպէս բովանդակ Արեւելից սովորութիւնն է, տոն օրերն խուռներով կը զգուշ ամբիւն զերեզմանցները:

Քաղաքին իսկ մէջ, որուն փողոցներն նեղ են ու մանուածապատ եւ ասորոյն՝ սկիզբէն մինչեւ վերջն ազատաւ, շատ տեղ կը զբաւեն աւերածները. սակայն տներուն մեծագոյն մասն ամուր շինուած է քարէ, բայց գրեթէ ամենն ալ միայրակ են. տանիքներն հարթածն են եւ կէս մեզր խաւով եւս մը հողով ծածկուած՝ կը կազմեն հարթ տաճարներ, ուր ամառուան տօթազին օրերն կը ննջեն բնակիչը գիշերները: Կարնոյ փողոցներն ուրոյն առան ունին, որ ցանցաւ բան է մահմետական երկիրներուն մէջ:

Գարնան փողոցներն անանյանի են տարեւաներէն, որ ձմեռն դուրս ձգուած կ'ըլլան եւ ձման տակ թաղուած. շներն ու ագռաւներն առատ ճարակ կը գտնեն: Դա եւ թշուառ անհասներն, ասուական հէնք կրնանք ըսել, տղմխուած հեղեղներուն մէջ՝ որ լեռներէն կ'իջնան, կը պղպտակ կը փնտռեն յորգոյնը: Հեղեղներուն քլած բերած մնացորդներէն երջանիկ են, եթէ քանի մը հնազանդ գրամիներ գտնեն, «հուլթիւններ» ինչպէս հոս կ'առուանեն: Եւ ո՞ր ալ Բաւաշակոյման լեռնոյ մէջ հետաքրքիր չէ հին գրամներու: Շատ գիւղացիներ գտնէ քուսիկ մ'ունին պայպիսեաց, գրամներ՝ յունական, հուսական եւ այլեւայլ, գրամներ՝ ամեն դարու եւ ժամանակի. մետաղեայ գոյնադրոյժ այս պարզ քանաքաները փայլիկ գանձ են այս թշուառ աղքատաց, որ մեծ յոյս ունին անոնց վրայ: Բազմաթիւ են նաեւ կեղծ գրամներն որ երկրին մէջ կը յորինուին:

Կարին՝ որ գրեթէ 2000 մեզր բարձրութեան